

ЗАРОДЖЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ОСОБЛИВОСТІ МОНАСТИРСЬКИХ САДОВО-ПАРКОВИХ КОМПЛЕКСІВ УКРАЇНИ

Настасієнко Т.М., аспірант

Харківська державна академія культури

Анотація. У статті досліджується історія розвитку, традиційні форми, особливості українських монастирських садів та їх роль у формуванні традиційної та сакральної культури українців.

Ключові слова: стиль, садово-паркове мистецтво, монастирський комплекс, архітектурні особливості, навколишнє середовище.

Аннотация. Настасиенко Т.Н. Зарождение, развитие и архитектурные особенности монастырских садово-парковых комплексов Украины. В статье исследуется история развития, традиционные формы, особенности украинских монастырских садов и их роль в формировании традиционной и сакральной культуры украинцев.

Ключевые слова: стиль, садово-парковое искусство, монастырский комплекс, архитектурные особенности, окружающая среда.

Annotation. Nastasienko T.M. Conception, development and architectural peculiarities of the monastic garden and park complexes of Ukraine. The history of development, traditional forms and peculiarities of Ukrainian monastic gardens and their role in the forming of traditional and sacral culture of Ukrainian people is considered in this article.

Key words: style, art of the garden and park design, monastic complex, architectural peculiarities, environment.

Постановка проблеми. В культурній практиці людства існують особливі явища, які поєднують в собі природу, що взаємодіє з людиною, і творчість самої людини, оскільки природа в них є естетично і художньо перетвореною та осмисленою. Це сади і садово-паркові комплекси. Оскільки відомостей ранні, дохристиянські сади практично немає, то, безумовно, актуальним є вивчення саме монастирських садів як витоків садово-паркового мистецтва України.

Ступінь розробленості теми. Вивченням вітчизняного та світового садово-паркового мистецтва займалася досить невелика кількість учених, зокрема Д. Лихачов, Є. Шервінський, І. Косаревський, А. Вергунов, М. Рандхава, Т. Цив'ян. Останнім часом, в період відродження національної культури та її пам'яток, зацікавленість науковців цією темою дещо зросла. Окремими аспектами садово-паркової культури займаються І. Білоус, О. Вавер, В. Щукін, О. Копієвська та інші, однак кількість досліджень, на жаль, все ще не можна вважати достатньою.

Тому **метою статті** є вивчення історії створення, розвитку та деяких особливостей українських монастирських садів та комплексів.

Стаття виконана за планом НДР ХДАК.

Результати досліджень.

Україна внаслідок свого розташування завжди була у центрі всіх загальноєвропейських культурних та мистецьких процесів. Розвиток садово-паркового мистецтва в Україні йшов дуже специфічно, оскільки, з одного боку, в ньому застосовувалися стилі та підходи, що були властивими у даний час для всіх європейських країн, а з іншого боку, - архітектурна композиція будувалася за традиційним для України принципом впровадження природного довкілля до складу ансамблю.

Внаслідок цілого ряду факторів склалося так, що тісна взаємодія архітектурної складової садово-паркового мистецтва з природним довкіллям найвиразніше та найдовше проявилася і збереглася саме на території нашої держави. Цьому сприяло, між іншим, і те, що територія України ніколи не входила до складу Римської імперії, отже, тут примусово не застосовувалися композиційні засоби римської архітектури, яка сформувалася в інших природнокліматичних умовах, і внаслідок римських завоювань мала великий вплив на ландшафтне мистецтво значної частини центральної та східної Європи. Іншим сприятливим фактором стало прийняття Володимиром Великим православного варіанту християнства. Це позбавило українську архітектуру необхідності застосовувати у сакральних комплексах композиційні засоби, прийняті в архітектурі римо-католицьких храмів, що продовжували середземноморський, тобто, фактично, давньоримський підхід до формування навколишнього середовища. [2; 84]

Садово-паркове мистецтво України має багатовікову історію від прибудинкових садів Київської Русі, монастирських садів XI ст. до громадських міських і великих садибних парків XIX – XX ст. Деякі дослідники вважають, що воно бере початок ще з культури Трипілья. Письмові відомості про сади на слов'янських землях належать до кінця XII ст. (княжі садиби в Києві та Володимирі, плодові сади XI – XII ст. при монастирях і князівських дворах Києва, Суздаля).

Сад споконвіку рукотворний – як Едем, який виник не сам по собі, а був створений «руками», тобто завдяки волі і могутності Бога. Згідно з християнським уявленням, першооснова і зразок усіх садів – рай, створений Богом в Едемі, безгрішний, святий, наповнений усім, що необхідно людині для щасливого життя. Райський сад був оточений огорожею, за яку були вигнані Адам і Єва після гріхопадіння. Огородженість «першого» саду – його головна значуща особливість, тому в середньовічних текстах про сад часто говориться як про *hortus conclusus*, що в Давній Русі перекладалось як «вертоград заключенный». [4; 148] Сад уявлявся як мікрокосм, за огорожею якого знаходиться якщо не відверто ворожий людині, то в усякому разі непізнаний і неосвоєний світ. У світовій ландшафтній архітектурі основні елементи садово-паркового мистецтва – квіти, дерева і навіть птахи і тварини – виступали

певними символами, а сам сад уявлявся як велика символічна книга буття. З іншого боку, книги (особливо збірки) часто називали «садами»: існували повчальні «Вертогради», «Лимонарії», «Лимоніси», «Бджоли».

За давньоруськими уявленнями сади були однією з найбільших цінностей у світі. Звертаючись до свого читача і риторично запитуючи його, для кого створені у світі найкращі явища, Іоанн Екзарх в «Пролозі» до «Шестоднева» на одному з перших місць після неба з його сонцем і зірками вказує сади: «И како не хотят радоватися, възыскающии того и разумевшее, кого деля есть небо солнцем и звездами украшено, кого ли ради и земля садом и дубравами и цветом утворена и горами увяста...». [2; 497] Образ саду постійно присутній в православних хвалебних жанрах, в гімнографії – стосовно Богоматері і святих. В «Ізборнику 1076 року» говориться про сади, що стоять «во славе велице». Образи саду і всього того, що йому належить (квіти, благородні дерева та ін.), часто зустрічаються в давньоруській літературі і завжди у «високому» значенні. Ці образи належали до першого ряду в ієрархії естетичних і духовних цінностей Давньої Русі. Як і на Заході в середньовіччі, особливе значення в Давній Русі мали монастирські сади. Вони розміщувалися в огорожі монастиря і служили ніби образами раю. В «Слове о погибели Русской земли» в короткому переліку красот, якими «украсно украшена» була Руська земля, говориться і про «виногради обительні», тобто про монастирські сади. [2; 498] Сади в Троїце-Сергієвому монастирі згадуються в «Житії» Никона – учня Сергія Радонежського. Є згадки про сади і в інших житіях святих.

Своєрідний взаємозв'язок з природним довкіллям дуже помітний у композиції окремих архітектурних ансамблів, наприклад, церков і монастирів. Для української сакральної архітектури характерним є вільне, живописне розміщення церкви, дзвіниці та інших об'єктів. Це добре видно як на прикладі архітектурної композиції давніх дерев'яних церков (с. Ямна, м. Ворохта), так і у великих архітектурних сакральних ансамблях (Почаївська лавра, Києво-Печерська лавра).

Починаючи з XIV ст., крім влаштування садів всередині монастирів, великого значення набув саме вибір місцевості для монастиря в лісах, на берегах річок і озер. Вибір цей диктувався уявленнями, що побутували у XIV ст. на Русі, згідно з якими тільки первозданна природа безгріхозна, впорядкована самим Богом, гармонійно з устремлінням до самовдосконалення.

У Григорія Нисського, особливо популярного на Русі в XIV ст., є «Слово о первозданной красоте мира». Цей твір пояснює, чому так цінувалась в Давній Русі дика природа. Незаймана природа знаменує собою порядок і благообразність, що гармонійно з подвижницьким життям анахорета, який бажає присвятити себе Богові. Тому монастирі будуються в гарній і безлюдній місцевості, і саме тому розвивається скитницьке чернецтво. Головною турботою засновників став вибір гарного місця для побудови монастиря –

на березі річки, озера, на пагорбі, серед нерубаних, а значить, особливо «розумних», лісів і т.д. Життя руських святих – засновників монастирів мають багато описів вибору місця для майбутньої обителі серед дикої природи. Підтримувались ці уявлення і вчення ісихастів (особливо Нила Сорського), їх стремлінням до усамітненого життя і молитви.

З XVI ст. починається період освоєння навколишньої природи: з ним пов'язані імена Пафнутія Боровського, Никона та інших. Перетворення природи, що оточує обитель, особливо розповсюджується в тих монастирях, що так чи інакше прийняли релігійні концепції Йосипа Волоцького. Спочатку благоустрій навколишньої природи носить художньо-утилітарний характер (естетичний момент завжди невіддільний від утилітарного: будівництво плотин, ставків для риби, каналів, влаштування городів, фруктових садів тощо), але при Никоні в XVII ст. з'являються споруди чисто естетичні і символічні (у Ферапонтовому монастирі на озері він влаштовує острів у формі хреста). Таким чином Никон ніби «християнізує» природу, не задовольняючись тими символами і повчаннями людині, які природа дала їй, згідно «Фізіологу» та іншим давньоруським «природознавчим» творам.

Орієнтація саду на архетипічний образ раю виявилась особливо стійкою – як і в усій середньовічній Європі, з раєм у Давній Русі асоціювались перш за все монастирські сади, а також замські резиденції князів. Монастирські сади Київської Русі нагадували собою монастирські сади Західної Європи. Але між ними існує і суттєва різниця. Перш за все, в київських монастирських садах «огорожено раю» були високі стіни, що символізували райське монастирське життя. Ці стіни одночасно служили і для оборони та захисту. В монастирях же Західної Європи сади оточувались монастирськими будівлями. В західноєвропейських садах було багато троянд, а троянди у католиків – це символ Божої матері, вони стали поширюватись після хрестових походів. В київських садах в ті часи ще не було троянд, зустрічалась лише шипшина. Символом Богородиці в садах київських монастирів була біла лілія. В епоху середньовіччя монастирські сади алеями поділялись навхрест на чотири «зелених кабінети», а в центрі сходження алеї (тобто в центрі хреста) або встановлювався фонтан, що символізував собою жертву Христа, або висаджувався кущ троянд, що символізував Богоматір. Більш складний варіант – сади-лабіринти, які згодом отримали широку популярність в регулярних і навіть пейзажних парках Європи, але не прижились в руських садах.

За часів заснування Києва майже нічого не відомо про існування київських садів. Але вже перші київські князі в околицях своєї столиці мали великі, переважно лісові угіддя, де утримувалась значна кількість диких тварин для розваг, ловів та мисливства. Одне з таких угідь, за свідченням карти – реконструкції Києва та його околиць, складеної А.І. Пutowим та В.А. Розенбергом 1988 року, знаходилось на південній

околиці Києва. Це територія сучасного центрального ботанічного саду Неводничів, Печерського району та Клову між руслами річки Либідь та Хрещатого яру. Аналогічні угіддя для розваг існували і на північній околиці Києва недалеко від Вишгорода. [1; 107]

Подібні князівські угіддя були і в Голосіївському лісі та його околицях. Тут в околицях Китаївської пустоші ще в XII ст. князем Андрієм Боголюбським, який до хрещення називався Китаєм, було засноване Китаївське городище, а на горі Пересечен знаходився знищений татарами заміський княжий терем з дитинцем, валами та ровами. Ці займища також використовувались для княжих ловів та розваг, а пізніше тут було засновано кілька монастирів, що належали до Печерської Лаври. Традиційно з давніх давен тут закладались сади та городи і утримувались пасіки, сліди яких зберігаються до цього часу.

Ці угіддя київських князів дещо нагадували персидські сади або парадизи, які також влаштовувались на зразок природних лісів з тією лише різницею, що київські звіринці були природного походження, вони не мали штучного зрошення і, очевидно, не огорожувались високими парканами, бо в цьому не було ніякої потреби. Крім того, в київських звіринцях не будувались великі кам'яні палаци для князів, але тут також були «красні» двори, монастирі з садибами, невеликі фортеці та інші мисливські, переважно дерев'яні споруди. Отже, знаходячись в сприятливих кліматичних умовах, звіринці київських та інших удільних князів фактично були природними мисливськими угіддями і не потребували спорудження гідротехнічних систем та інших споруд, затрат праці та контролю для їх утримання, як у стародавній Персії з її сухим кліматом. Очевидно, догляд за князівськими звіринцями обмежувався охороною їх від чужих мисливців та сприянню розмноження диких тварин, їх зимової підгодівлі.

Але в Київській Русі були й штучно створені сади. Вони виникли одночасно з появою князівських та боярських садіб, їх заміських резиденцій. Першим на Україні декоративним садом вважається сад Києво-Печерської лаври, закладений в 1631р. в Голосіїві. Цей сад згадується в «Патерику».

У давньому Києві було досить багато монастирів, в тому числі Видубицький, Звіринецький, Кловський, Дмитрівський, Печерський. В монастирях захоплювались садівництвом, розводили плодові дерева, квіти та декоративні рослини, називаючи свої сади, згідно Біблії, «раєм». Візантійські ченці-місіонери та навчені ними послухники доглядали за цими садами і утримували їх в зразковому стані. Крім того, тут були також ставки для розведення риби, які тоді називались «рибними садками». В київських садах в той час вирощували і розводили вишні, яблуні, груші, сливи, смородину, малину, агрус. Крім того, на замовлення князів та княгинь, ченці розбивали сади та квітники біля князівських палаців та теремів.

Про ченця-садівника Миколу у Вишгороді згадується у «Повісті

временних літ». Є також повідомлення, що в X ст. в Києві були і виноградники. Так, середньовічний автор Кальнофойський в своїй праці «Тератургіма» показав на плані, що в районі дальніх печер Печерської лаври в давнину існували плантації винограду. Особливо знаменитим був яблуневий сад Печерського монастиря. Про цей сад також згадується в «Патерику»: один злодій, що збирався пограбувати монастир, виліз на яблуню, заглядаючи у вікна келій, але несподівано зірвався, попав у розвилку гілок і повісився на дереві. В описах стародавнього Києва також згадується, що «красиві келії Печерського монастиря з широкими вікнами виходили в окремі садочки, а збоку монастиря було два чудових садки з живоплотами з жасмину, агрусу та винограду». [1; 109] Виноградники давали хороше червоне вино, а садки велику кількість горіхів, абрикосів та плодів шовковиці.

Розвиток садівництва в стародавній Русі був характерний не тільки для стольного града Києва. Підвладні Києву удільні князі також намагались не відставати від великого князя і біля своїх резиденцій у Чернігові, Володимирі, Галичі та інших містах організовували мисливські угіддя на зразок персидських парадизів, а також прикрашали свої садиби, які вони називали «Раєм», плодовими та декоративними деревами, кущами і квітами. Естетичне садівництво розвивалось навіть в період монголо-татарського панування. Про це свідчить, зокрема, запис в Іпатіївському літописі, де сказано, що в 1259 році князь Данило Галицький біля Львова «посадив же сад красен». [3; 289]

У Андрія Боголюбського була садиба під Києвом, яка називалась Раєм. Такий же сад, або «рай» був у князя Василька на горі біля Володимира Волинського, а Володимир Василькович мав на березі озера місто Рай. За свідченням російського історика М. Карамзіна Юрій Долгорукий, що кілька разів короткотерміново був Київським князем, володів садибою біля Києва за Дніпром, де був чудовий сад, що називався «раєм».

Про наявність садів на початку існування Київської Русі згадується в багатьох старовинних піснях та билинах, в них же згадується і про квіти: «яблунька зелена», «кудрява горобина», «зелений дуб», а біля нього «малина» «калину ламала» та інші.

В таких піснях іде мова про переживання жінок, які ходили виливати свої сльози в садок, де росли вишні, яблуні, берези, дуби, калина та малина. Тут неодноразово згадується про голубий лазаревий васильок, трин-траву, одолень-траву, соняшник, чорнобиль, мати-та-мачуху, подорожник. Це свідчить про те, що в Київській Русі були сади не тільки плодови, але й з декоративними та корисними рослинами. В одній з старовинних пісень про Солов'я Будимовича повідомляється, що один з багатих заморських гостей приплив у Київ на кількох кораблях і попросив у князя Володимира зупинитись не в розкішних князівських чи боярських хоромах, а у дворі князівської племінниці Забави, в садах вишневих та горіхових, де потім він збудував три високих терема. Отже, садівництво в Київській Русі було досить

розвиненим, особливо при монастирях, приватних садибах князів та дворян.

З точки зору історії буде невірним вважати, що поява садів на Русі пов'язана виключно з візантійськими ченцями-місіонерами. Бо ще задовго до них дружини київських князів бували в походах у багатьох країнах, у тому числі на чорноморському узбережжі та Візантії, бачили палаци та сади місцевих вельмож і могли привозити не тільки награвовані речі, але також і насіння та саджанці цікавих рослин. Не могли не впливати позитивно на розвиток садівництва і каравани торгових людей на шляху «із варяг у греки».

Але в перших літературних джерелах Київської Русі майже не зустрічається відомостей про сади. На думку Д.Ліхачова, це пояснюється тим, що в ті часи люди ще не вміли описувати природу. Автори перших письмових творів звертали увагу в першу чергу на статистичні зміни та події. А про природу, оточення або навколишню місцевість навіть в «Слові о полку Ігоревім» згадувалось лише тоді, коли це стосувалось подій або долі людей.

Київська Русь в період свого становлення та існування підтримувала тісні торгові та дипломатичні зв'язки з Візантією та скандинавськими країнами. На той час високо розвинута візантійська культура позитивно впливала на розвиток Київської держави, в тому числі на будівництво, архітектуру та садівництво. Разом з тим, Київська держава підтримувала досить тісні стосунки і з державами Західної Європи: Угорщиною, Молдовою та Польщею, вплив яких на розвиток культури Київської Русі не можна виключати.

Під час загарбання Київської Русі монголо-татарами та наступного періоду їх панування художнє садівництво на території України повністю занепало, або збереглося на досить низькому рівні, і то переважно в монастирях, в тому числі і Печерському, якому вже тоді належали значні земельні угіддя. В ті важкі часи вцілілі монастирі були майже єдиними схованками науки та мистецтва, єдиними розсадниками практичних знань. Тому роль монастирів у справі збереження культурної спадщини неможливо переоцінити. В період звільнення від монголо-татарської залежності та окупації України Литвою, а потім і Польщею, стали виникати досить багаті маєтки, в яких почало відроджуватись і художнє садівництво.

Висновки. Отже, планувальна та архітектурна композиція монастирських садів України, як і садово-паркове мистецтво загалом, зароджувалось та розвивалось у руслі традиційного підходу до організації навколишнього середовища. Такий підхід передбачає не домінування над природою, не пристосування її до практичних (утилітарних) та естетичних потреб людини, а органічне входження елементів ансамблю до вже існуючого природного оточення. Особливості розвитку монастирських садів були пов'язані з географічними, природнокліматичними умовами України та специфічними історико-культурними процесами на її території.

Подальші дослідження планується проводити з вивчення садово-паркових комплексів України.

Література:

1. Білоус І.С. Садово-паркове мистецтво. – К. – 2001. – 290 с.
2. Дида І.А. Природний фактор в традиціях української архітектури // Збірник науково-технічних праць. – Львів: УкрДЛТУ. – 2001. вип. 11.5. – 396 с.
3. Лихачев Д.С. Избранные работы: В 3 т. Т.3. – Л.: Художественная литература. – 1987. – 520 с.
4. Лихачев Д.С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. – Л.: Наука. – 1982. – 341 с.
5. Цивьян Т.В. К мифологеме сада // Текст: семантика и структура. – М. – 1983. – С. 140-148.
6. Щукин В.Г. Вертоград заключенный. Из истории русской усадебной культуры XVII – XIX вв.// Вопросы философии. – М.: Наука. – 2000. - № 4. – 53-67.

Надійшла до редакції 29.05.2006